

Текстове за комунизма в България

Културната политика на България
през времето на комунизма

Съдържание

5 | Начален етап на установяване на режима (1944-1948), през който начело е Георги Димитров

7 | Етап на институционализиране и налагане на основни правила и принципи на идеологията (1949-1956), през който управлява Вълко Червенков

9 | Опит за либерализация на най-драстичните комунистически подходи (1957-1969), при Тодор Живков

11 | Етап на частично отваряне на системата, особено периодът на ръководството на Комитета за култура от Людмила Живкова (1970-1981/86)

14 | Етап на упадък на режима, съвпадащ със съветската перестройка (1987-1989)

15 | Речник

Културната политика на една държава е само част от цялостния спентър на духовната сфера, състояща се от образование, литература, изкуства, медии и др. Тя е само институционализираният дял на духовното битие на нацията, която може да покаже идеологически приоритети, политически съображения, националистически цели. Но културната политика в никакъв случай не изчерпва огромната сфера на културата.

За да се оцени културната политика, трябва да се познава нейния политически и исторически контекст.

Контекстът, в който се провежда културната политика на българската държава след 1944 г., е преходът от предишния строй към т.нар. народна демокрация и открита комунистическа тоталитарна диктатура. Следва частично и лицемерно „размразяване“ след смъртта на Сталин, което довежда Тодор Живков на власт. Постепенно в България се налага нов култ този на Тодор Живков. Културните процеси в България до 1989 г. са в пряка зависимост от неговата лична воля, а от 70-те години и на утопичните и гигантомански реформаторски усилия на неговата дъщеря Людмила Живкова, които завършват повече или по-малко с нейната ранна смърт през 1981 г.

В настоящето изложение ще се разгледат различните периоди от политическото развитие на България. Голямо внимание ще бъде отделено на личността на Тодор Живков и на Людмила Живкова и на техните преки и лични отношения с дейците на културата, защото в диктатурата партийният и държавен глава и неговият антураж определят политическия процес.

Между 1944 и 1989 г. въпреки комунистическата власт съществуват множество различни тенденции, субкултури, опозиционни и дисидентски кръгове които, макар и малобройни и слаби, подмолно отправят критика към «социалистическата култура». Въпреки тежестта на репресиите и унищожаването на духовно-политическия елит на нацията комунистите не успяват да изгасят всички искри на недоволство, на критика, на самостоятелно мислене и на дисидентско творчество¹. Малка, но много силна творчески е и групата на непримиримите творци, които предпочетоха да емигрират от България, макар че това беше забранено и понякога имаше фатален край. Всеки от тях има все още сериозно място в културата на страната, от която не се върна².

Други форми на несъгласие с режима бяха политическата сатира, под формата на „градски фолклор“ - това бяха ползващите се с изключителна популярност злободневни, политически вицове, за които техните разпространители бяха наказвани със затвор. Забранени бяха и други прояви като „идеологически неправилни“, антипартийни или „хулигански“ вкусове и прояви. Към тях принадлежат практики, като слушането на джаз, по-късно на поп и рок музика, говоренето на чужди езици, самиздат и носенето на дънки и минижуп. Днес това изглежда невероятно, но възприемането на западната битова култура е провокация за властниците; и наистина тези явления подготвят незабележимо големия прелом през 1989 г.. Същото може да се каже и за малката, но изключително важна част от българската интелигенция, която през всичките тези години не стана част от политическата върхушка, не се поддаде на всеобхватната корупция на режима, запази достойнството си и творческата си независимост, макар че тя не беше открито афиширана.

* * *

Културната политика на България в годините между 1944 и 1989 г. изцяло се определя от управляващата комунистическа партия. Годините в началото и разцвета на диктатурата са особено кървави. Доминират терор, физическото унищожаване на интелектуалците, съпроводени от натиск, репресии и тотален контрол.

Основната доктрина, която се налага в науката, изкуствата и културата, е така нареченият „социалистически реализъм“, за който се разпространяваше находчивата сентенция: „Социалистически реализъм означава възхвала на

Етапи на културната политика в България – 1944-1989 г.

**1. Начален етап на
установяване на новата
културна политика –
1944-1948 г.;**

**2. Етап на
институционализиране
и налагане на основните
правила и принципи на
идеологията – 1948-1956
г.**

**3. Частична
либерализация на
комунистическите
подходи – 1957-1969 г.;**

**4. Частично отваряне на
културната политика –
1970-1986 г.**

**5. Етап на упадък на
режима – 1987-1989 г.**

властта в достъпна за нея форма“.

Тук културната политика по времето на комунистическа власт в България е разделена на пет основни периода, според изследванията на Иван Еленков:

1. Начален етап на установяване на режима (1944-1948), през който начело е Георги Димитров;
2. Етап на институционализиране и налагане на основни правила и принципи на идеологията (1949-1956), през който управлява Вълко Червенков;
3. Етап на опит за частична либерализация на комунистическите подходи (1957-1969), през който Тодор Живков налага едноличната си власт;
4. Етап на частично отваряне на системата, особено периодът на ръководството на Комитета за култура от Людмила Живкова (1970-1981/86);
5. Етап на упадък на режима, съвпадащ със съветската перестройка (1987-1989).

1. НАЧАЛЕН ЕТАП НА УСТАНОВЯВАНЕ НА РЕЖИМА (1944-1948), ПРЕЗ КОЙТО НАЧЕЛО Е ГЕОРГИ ДИМИТРОВ

Тази първа от пет фази се характеризира първо с общ терор и с първите законоделни инициативи, които целят „почистването“ на културата и образованието от „вражески елементи, фашисти, хора на бившия режим“. Едновременно започва активна пропагандна дейност, реформиране на културните институции и изграждането на нови във връзка с нуждите на режима.

България преживява една от най-страшните терористични вълни от страните в Източна Европа. Практически в първите месеци след 9 септември 1944 г. целенасочено е унищожен политическия и културен елит на нацията. Хиляди интелектуалци, учители, юристи, лекари, аптекари, журналисти, архи-тексти, инженери, духовници, писатели, поети, театрални, университетски преподаватели, музиканти и художници са безследно изчезнали, осъдени, затворени, интернирани, завлечени в концлагери. Сто и пет журналисти и писатели получават 16 смъртни, 12 доживотни присъди и 260 години затвор в изпълнение на Наредба-та-закон за Народен съд през 1945 г.

Месеци след първата вълна на терор се разиграва абсурден сценарий на така нареченият „втори народен съд“, създаден специално за съдене на журналисти и интелектуалци. Тези, които вече са избити незаконно, са обявени „в неизвестност“, „отсъстващи“ или „починали“. Това се прави, за да се осъдят те постфактум и да се легитимира конфискацията на цялото им имущество.

Писатели, журналисти, учени и интелектуалци са хвърлени в Софийския централен затвор с присъди от различни срокове на строг тъмничен затвор, конфискации и глоби.

През 1946 – 1947 г. терорът продължава. Ето няколко примера от многобройните случаи: Цвети Иванов, главен редактор на вестник „Свободен народ“ е оставен да умре от тетанус в страшни мъки в концентрационен лагер Белене на река Дунав. Трифон Кунев, главен редактор на вестник „Народно земеделско знаме“ - хуморист, поет, фейлетонист, председател на Съюза на българските писатели и директор на Народния театър, активен общественик и член на постоянното присъствие на БЗНС. Той е осъден заради книгата си с фейлетони „Ситни, дребни като камилчета“ (1946), в която се осмива комунистическите лидери и самия Сталин. Хвърлен е в затвора за шест години. Временно освободен, той получава инфаркт на 5 юни 1947 г. след позорните сцени на побой и обругаване на земеделския лидер Никола Петков. По-късно съдебното дело срещу него е възобновено и 68 годишният творец е осъден на пет години строг тъмничен затвор. Поради сърдечен порок и диабет му е опростена една година от присъдата, но той отказва да се възползва от тази амнистия. След излизането си от затвора живее още три години, без да напише нито ред.

Една от легендите на българската литература, писателят Димитър Талев,

Димитър Талев

Змей Горянин

едва оживял след една година в концлагера „Куциян“ до мини Перник, той е интерниран за шест години в Луковит, където живее в мизерия без никакво право да публикува. Завършеният през 1946 г. роман „Железният светилник“, който се смята за българска литературна класика, е заключен за шест години в чекмеджето на комунистическия писател и функционер Георги Караславов преди най-после да бъде публикуван.

Това става през през 1951 г.р след като Талев е принуден да се покае публично и да се самобичува заради това, че е бил редактор на вестник „Македония“ и съратник на Ванче Михайлов, лидера на ВМРО (най-радикалната националистическа организация в България между двете световни войни, която се бори за присъединяването на Македония към България). Срещу него се провежда специална разработка от ДС с код „Самуилов“, защото македонските дейци се смятат за врагове на „народната власт“. Напълно изтощен, Димитър Талев заболява от рак и умира през 1966 г.

Светозар Акендиев Димитров, с псевдоним Змей Горянин, е един от най-популярните автори в България през 30-те и 40-те години, човек с енциклопедични знания. Арестуван и осъден от народния съд за „антисръбски шовинизъм“. Но и в затвора продължава да пише политически епиграми. Отново на свобода, той не престава да твори, но книгите му попадат в забранителните списъци като „фашистка литература“. Лекарят, който лекува разбитата му нервна система и силните болки в стомаха, е всъщност агент на ДС, който го следи и докладва за него. Той предизвиква и обиски в дома му, изземване на ръкописи и следене на всичките му контакти. Змей Горянин завършва в психиатричната болница в Курило край София 1958 г.

Чавдар Мутафов, архитект и публицист, художник и общественик, създател и директор на Българското радио също е жертва на първите репресии. Смазан и неизлечимо болен от времето на лагерите, той умира през 1958 г.

Терорът срещу интелигенцията не засяга само учени, журналисти и писатели. ³Моралният и интелектуален тормоз е не по-малко силен. Например големия учен професор Никола Шипковенски е обвинен, че недостатъчно внедрява учението на Павлов, диалектическия материализъм и че прокарва идеи на „западната наука“. Неговата монография върху оригиналната „Освобождаваща психотерапия“ е отпечатана два пъти на немски, на английски и на японски, но не и на български.

Световно известният български психо-невролог и морфолог, директор на невропсихиатричната клиника на Софийския медицински факултет доц. Александър Пенчев трябва да преживее отнемане на научното му звание и понижение. Под международен натиск му позволяват да се изсели в чужбина и той умира в Южна Америка.

Наред с кървавия терор цензурата е най-острият инструмент за политически контрол. Комунистическият режим веднага я въвежда. С „Наредба на Министерството на пропагандата“ още на 1 ноември 1944 г. се създават списъци на литература и автори, които са поставени извън закона. Авторите и произведенията са на брой 701, където наред с едни от най-големите български писатели историци, икономисти и юристи се нареждат и Троянски, Чърчил, Мережковски.

Образованието също е под силен натиск на цензурата, предимно в хуманитарните области. Значителен брой преподаватели от Софийския университет са обвинени във «вредителство» и разпространяването на «нежелателни идеи», нерядко след доноси от колеги. Те трябва да напуснат Софийския университет.

Същата участ постига къде по-многобройни учители, включително детски възпитателки. Всички те губят правото на пенсия или на държавна работа въз основа на печално прочутия член втори от нарочен закон.

По този закон от университета са уволнени едни от най-известните български учени. Някои от тях са свързани с (бившия) политически елит и са съдени, а някои и екзекутирани от Народния съд. Но сред уволнените са и хора, които нямат никаква политическа обвързаност – общо те са 25.

Георги Димитров и
с млади спортисти,
участници в
пропагандната спротно
проява „Щафета на
младостта“

Като „вражески елементи“ са уволнени професорите в Художествената академия Никола Кожухаров и Васил Захариев и професорите в Музикалната академия Стефан Брашованов и Васил Спасов.

Не е пощадена и Академията на науките. Уволнените се заменят от нов елит, съставен от гимназиални учители или питомци на съветски партийни институти.

Чистката във висшето образование, наречена „подобряване на класовата картина“, засяга, както бе споменато, и студентите. т.е. бъдещия елит. За мнозина нещата не свършват с изключването от университета. Някои остават трайно безработни, други са изселени или пратени в трудови лагери. Тъй като жертвите на тези мерки не могат да се борят по съдебен път за правата си и нямат други средства за защита, новите управници бързо имат успех. Още в края на 40-те години деканът на Историко-филологическия факултет отчита радостното постижение, че преподавателското тяло в огромната си част е партийно, а студентството е „прочистено“. И въпреки това партийният елит смята състоянието на университета за неудовлетворително и се изисква „да се продължи с ускорени темпове идеологическото настъпление“.

2. ЕТАП НА ИНСТИТУЦИОНАЛИЗИРАНЕ И НАЛАГАНЕ НА ОСНОВНИ ПРАВИЛА И ПРИНЦИПИ НА ИДЕОЛОГИЯТА (1949-1956), ПРЕЗ КОЙТО УПРАВЛЯВА ВЪЛКО ЧЕРВЕНКОВ

Културната политика в служба на пропагандата

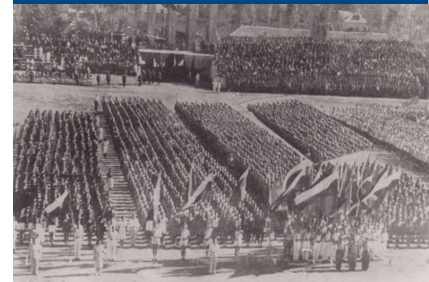
Културата не само започва да се свързва тясно с пропагандата, но впоследствие се превръща в нейно подчинено средство за разпространение и легитимация на комунистическата идеология сред масите. Затова не е чудно, че още на първия ден след 9 септември 1944 г. е основано Министерството на пропагандата, чиято задача е да следи, насочва и контролира съвременното и ефективно изпълнение на пропагандната функция. Основна цел на Министерството е да изпълнява ролята на административна организация, чрез която да се осъществява централизираното управление на всички пропагандни институции, включително и мобилизираните за осъществяването на същата функция културни, научни и образователни институции. Позициите с най-високо влияние се заемат задължително от членове на комунистическата партия, а останалите – от членове на другите коалиционни партии в Отечествения фронт. Навсякъде в България утвърдени специалисти са отстранени от своите постове заради обвинения във „фашистки убеждения“.

Във всички съюзи на изкуства и занаяти се създават така наречените Отечественофронтовски комитети, които поддържат тясна връзка с управляващата партия и се грижат за спазването на приетите от нея правила и принципи на местно ниво. Интелектуалци, които са заемали ръководни постове в творчески съюзи преди 1944 г., биват отстранени, някои от тях дори преследвани и репресирани по различни начини – конфискуване на имуществото, забрана за професионална реализация, дори в нередки случаи съдебни процеси и изпращане в концентрационни лагери.

До средата на ноември 1944 г. повечето от дружествата и съюзите, създадени по професионален принцип прекратяват дейността си – на писателите, артистите, журналистите, лекарите, агрономите, архитектите и инженерите и на техниците със средно образование.

На 15 септември 1944 г. е основан нов Съюз на българските художници, обединяващ редица предишни дружества: „Родно изкуство“, „Съвременно изкуство“, дружествата на южнобългарските художници, на независимите и на новите художници. По същото време са формирани и Съюзът на работниците по просветата и този на научните работници. Прави впечатление колко бързо новата власт преустройва творческите съюзи. Немалко от тях играят изключителна роля при по-следвалите репресии на т.н. буржоазна интелигенция. Още от есента на 1944 г. новите обединения на интелигенцията се присъединяват към „Общ работнически професионален съюз“, който изцяло е доминиран от комунистите.

По същия начин създадените през 1945 г. Клубове за култура и изкуство

Спартакиада –
пропаганден инструмент
за масова мобилизация
на младежите

Вълко Червенков

имат като най-важна функция пропагандното обработване на участниците в политически акции под прикритие на „култура“.

През есента на 1947 г. по повод новата Конституция се говори за „Насърчение на творческите усилия на интелигенцията“. Александър Обретенов (архитект завършил във Виена, но приел да бъде председател на Камарата на народната култура) предлага нова организационна форма, която да обедини работата на Министерството на пропагандата и всички други културни институти. Така на 23 декември 1947 г. се създава Комитет за наука, изкуство и култура. Комитетът продължава линията на краен административен контрол, централизирано управление и масово производство на културни събития без алтернатива. Комунистическата риторика определя това като „народна култура“. Тази структурна реформа улеснява централизираното управление на културната политика – «на културния фронт» на комунистически език.

Едни от първите задачи на КНИК е изграждане на новите места на публичност, където се разгръща официалната българска социалистическа културна политика⁴. В основата на тези прояви е идеята, че всяка форма на културна дейност допринася за убеждаването на населението в правилността на комунистическата идеология. Културните събития за манипулираният израз на одобрението на народа към държавата и свидетелство за «радостта» от постигнатото в културната работа.

През февруари 1954 г. КНИК е закрит и негов наследник става Министерство на културата. Това институционално „повдигане“ на статуса на управлението на културата показва колко важна е за партията централизираната партийна културна политика. Марксистко-ленинската идеология произвежда единна официална култура, национална по форма, но социалистическа по съдържание, недопускаща до себе си алтернативи.

Сталинизмът в културата

Монополът в културната политика се налага с репресии срещу инакомислещи. най-малките отклонения от «линията на Партията» означават въдворяване в лагери и затвори, дори при дреболии като носенето на западно облекло, учене на чужди езици, слушане на «упадъчна музика», четене на забранена литература и т.н. Един драстичен пример: в лагера Белене е изпратена и джаз певицата Леа Иванова, любимка на българската публика.

Така монументалната пропаганда на комунистическия режим в България установява комунизма като единствен белег на културната политика и същевременно създава символиката на новия комунистически герой. Гигантски паметници в чест на съветската армия в София, огромния монумент на „Альоша“ в Пловдив (алегорична фигура на съветски войник) и паметници на партизани из всички краища на България до днес са свидетелства за тази превъплътена в камък и метал идеологизация. Те имат доста съмнителна естетическа стойност, тъй като са подчинени на сталинските канони на монументална скулптура. Обградени с митичния ореол на герои тези „жертви“ са поставени в центъра на поли-тическите ритуали. Получил своя „управленски мандат“ посредством жертвите и тяхната „борба с фашиз-ма“, режимът не престава да черпи от символния ресурс на тяхната смърт и да изгражда паметници в тяхна чест до края на 80-те години.

Унифицирането на професионалните и творчески съюзи се описва вече, други области се одържавяват, за да може да бъдат контролирани по-добре. Сред тях са издателската и театралната дейност, както и продукцията на филми. В допълнение нараства значително броят на музикални, литературни други произведения на изкуството, създадени по политическа поръчка. Социалистическият реализъм е вече установена норма във всички културни жанрове и форми на изкуство, което е възможно само чрез следене, цензура и насилствени мерки.

Осъзнавайки важността на духовната сфера и степента на въздействие на нейните произведения върху хората, самият партиен лидер Вълко Червенков се занимава с оценката на художествените творби, и още по-лично приема ролята си на критик, когато успее да долови революционни или опозиционни нотки в нечие произведение. Ето разказа на един 75 годишен музикант от Русе, интервюиран през 2007 г. (Даниела Колева, „Върху храстите не падат

мълнии“):

„ ...Слугувахме на един неверен лозунг. Лозунгът беше за изкуството близко до народа.... Да има масови популярни жанрове, има забавна музика, дай Бог тя да е добра. Ние имаме много добри естрадни композитори, има по-забавна литература – това е за масовия потребител, а голямото изкуство с високите художествени достойнства по мое дълбоко убеждение е елитарна проява на човешкия дух. Не може „Фауст“ на Гьоте да стане до-стояние масово на всички хора или симфониите на моя любимец Йоханес Брамс – и не е нужно! Но аз не казвах това което мислех, а повтарях една формула на основоположника на съветската естетика Андрей Жданов, който казваше: „Всяко голямо изкуство е близко до широките народни маси“. Това не е вярно! И това ни караше да правим твърде много компромиси, например аз като музикант развивах теорията, че религиозния характер на музиката на Бах не отразява неговата религиозност, а това **била задължителната дреха, в която трябвало да обличат своите произведения – той и Хендел. Това не е вярно! Бах е бил дълбоко религиозен! Но аз не казвах това и знаех, че лъжа хората.** Аз съм бил член на комунистическата партия, длъжен съм да кажа от 1967 г.

... и все си спомням как изгониха Добрин Петков, (един от най-големите български диригенти – бел. автора) че става разпространител на западната упадъчна музика. Защо? Защото свиреше произведения на Стравински, Прокофиев и на гениални съвременни композитори. А знаете, че той е учил в Лондон? И беше типичен английски джентълмен. Изправят го пред партийното ръководство и почват да го кастрят: „Вие защо разпространявате западна (идеология)...“. Той се опитал да обясни, че туй са велики композитори – „не, ти на нас ли ша обясняваш“. И накрая Добрин не се стърпял и казал: „Вижте, другари, музиката е една област, в която, за да изразяваш становище, трябва все пак малко да си навлязъл в нея, да разбираш“. И Пенчо Кубадински му казал: „Вие какво искате да кажете, че ние само от тухли ли разбираме?“ и Добрин казал: „Нещо такова“.

3. Опит за либерализация на най-драстичните комунистически подходи (1957-1969), при Тодор Живков

Ръководството на БКП, вече в лицето на Тодор Живков, осъзнава нуждата от промяна след смъртта на Сталин 1953 поради твърде бързото и радикално, а на моменти дори силово институционализиране и налагане на идеологията и нейните принципи, още повече че и Съветският съюз се «десталинизира». Отказът от най-строгите мерки става възможен чрез консолидирането на режима. Живков се решава на умерени промени, за да здрави диктатурата с нови средства, което се проявява на Априлския пленум на БКП през 1956 г., но официалната риторика и култът към личността остават същите. Документите на Министерството показват предпазливата и рядка употреба на новите идеологии, които се постулират на Априлския пленум на ЦК на БКП от 1956 г. Въпреки всичко у мнозина се създава надеждата за „край на догматичната зима“.

Пропагандата се променя само на теория. БКП твърди, че социалистическият реализъм като основен културен канон всъщност не носи догматичен характер, а напротив – той насърчава разнообразието на мисълта и стили-стичното и жанрово богатство. На практика това кредо не се прилага. Така пропагандата е несъвместима с реалността и на артистите остават само надеждите за промяна, които обаче в крайна сметка остават далеч от очка-ванията. Много се говори за „размразяването на българската култура“, което получава теоретичната си обосновка като „Априлска линия на Партията“. Но новосъздаденото Министерство на културата не променя идеологическите основания и правилниците си за работа.

Все пак новата политика позволява малко повече свобода, която може внимателно да бъде използвана. Дебати за стойностите на социалистическата култура, за границите на социалистическия реализъм, за формите на изкуството и т.н. са белязани от един по-открит, макар и внимателен език. Партията търпи по-контролирано и нюансирано разбиране за социалистическата култура, ако се избягва критика. Така например негласно се вдига забраната

Монументална
пропаганда

да се излага абстрактна живопис, която до този момент се е преследвала като „идеологическо замърсяване от Запада“!

По думите на големия историк на изкуството Димитър Аврамов цялата Априлска линия на БКП е един дълбоко циничен флирт с интелигенцията - „кошмарно надлъгване между интелигенцията и комунистическата партия“.

Това се вижда от текстовете на Георги Марков за механизма, по който се създава новата художествена камарила около Тодор Живков и абсолютния контрол, който той упражнява върху културния живот в България:

„Тъкмо в сложните и доста многобройни отношения на Тодор Живков с българската художествена интелигенция най-добре личат качествата му, чрез които той се задържа начело на страната за толкова много години. Но ако единият резултат беше укрепването на неговото собствено положение, то другият резултат беше безспорно ликвидирането на всякакви опасни, духовни искри и превръщането на неспокойния творчески дух в дебел държавен храненик.

Според мен, никой друг в България не е оказвал по-съсипващо, по-рушително влияние върху живота на художествената интелигенция... Главното зло в живота и в творчеството на българските писатели, художници, композитори, артисти и т.н. беше вмешателството на партията, която налагаше най-посредствени критерии и която правеше всичко възможно да укрепя властта на бездарията.

Когато казах, че на нас ни се плащаше не за да пишем, точно обратното, за да не пишем, имах предвид именно това партийно вмешателство, което разстройваше едва ли не всякакво сериозно отношение към работата.

А зад това вмешателство, като негов главен организатор и проводник, стоеше Тодор Живков. Никакво що годе значимо действие, засягащо живота на художествената интелигенция, никакво сериозно назначение или уволнение, никакво наказание или награждаване не можеше да става през главата на първия секретар. Нещо повече, зад повечето действия стоеше като инициатор самият той... Оново, което на пръв поглед изглеждаше като твърде положително общуване с интелигенцията, по същество се оказа източник на големи беди за нея...

Под неговото пряко ръководство бяха извършени истински творчески покушения срещу важни културни организации и институти. Разстройството на Съюза на писателите и превръщането му в безлична бюрократична машина беше извършено от Джагаров под прякото наблюдение и ръководство на Живков. Съсипването на Народния театър чрез назначаването на творчески невъзможния директор Филип Филипов беше изключително дело на Живков. Подходът за разгромването на мощната група кинодейци, които дръзнаха да се противопоставят на посредствеността, беше извършено от Венелин Коцев под прекия надзор на Живков. Кадрилът на главни редактори на вестници и списания, директори на радио и телевизия, всичко това ставаше с прякото участие на първия секретар. Той беше този, който махна Радевски от списание „Септември“, той беше този, който изгони Мандаджиев от Сатиричния театър, той беше този, който назначи и след това уволни Павел Матев като министър на културата, той беше този, който правеше най-нелогични на пръв поглед назначения и уволнения, след което ставаше ясно, че цялата логика беше ликвидирането на дадена тенденция за творческа независимост или парирането на идейни отклонения.

След повсеместното, безразборно и често пъти напълно неоправдано вмешателство на Тодор Живков в българския културен живот се създаде атмосфера на творческа несигурност, на хаос и захвърляне на елементарни художествени критерии, като всичко това беше циментирано чрез установяването на бюрократични отношения. Погледнато отвън, флиртът на първия секретар с художествената интелигенция доведе до великолепни почивни станции, пребогати творчески фондове, купища медали и звания, увеличаване на хонорарите, пълно битово задоволяване, удовлетворяване на суетни амбиции за постове и привилегии и т.н. Но фактически всичко беше

Тодор Живков

част от средствата, с които първият секретар на партията щедро си служеше, за да възпре и омаломощи непокорството, без което никой творчески дух не може да съществува, за да откъсне художествената интелигенция от каквото и да е сериозен контакт с народа, за да я държи в позицията на вече свикнал с глезотии партиен храненик.

Но успоредно с този флирт в страната постепенно се разви и наложи във внушителни размери новият култ – този към личността на Тодор Живков....

...„Наблюдавайки отношението на присъстващите хора към Тодор Живков, бях свидетел на твърде неприятно потвърждение на комерческото внимание, с което той беше обграждан. Още с появяването му писатели и писателки, актьори и актриси, художници и художнички, генерали и генералши и т.н. се струпваха около Живков с най-щастливите усмивки, които техните лица можеха да възпроизведат, с най-активното желание да му направят приятно впечатление, и ако могат, да го обсебят за миг или два. Как бих искал да имам магнетофонен запис на мармаладените думи, които те му казваха, как бих искал да имам филм на мазните изрази, на фалшивия блясък в очите, на раболепните жестове, на завистливите погледи към този, с когото Живков говореше. Имах чувството, че не се намирам в България във втората половина на ХХ век., а някъде близо до атмосферата на Гоголевите градоначалници. При това нека кажа, че заразата на раболепието сякаш обхващаше и най-сериозни и безспорно талантиливи дейци на изкуството. И тъкмо това правеше картината по-грозна. Ако човек можеше да приеме сервилността на някакъв функционер в културата, то трудно можеше да се преглътне коленопреклонното поведение на добър художник, актьор или писател.“

(Георги Марков, „Задочни репортажи от България“, София, Гутенберг, 2010 г.)

Този нов етап в политиката изисква и поредното преобразуване в институционалната система на управление на българската култура. През май 1963 г. просъществувалото шест години Министерство на просветата и културата отново е разделено на Министерство на просветата и на Комитет за култура и изкуство. В програмните документи се въвежда нов термин: „обществено държавно начало“.

Искриците свобода, позволени от едно ново „идеологическо въображение“ отнемат границите на официалния вкус, но си остават искрици, без да могат да променят цялостната рамка на политически и идеологически диктат върху културата.

Независимо от основно декларативната природа на промяната, едно от основните постижения на периода в духа на либерализация на културата е премахването на най-тежките наказания за инакомислещите. С други думи, започва да става доста трудно вкарването в концентрационни лагери или осъждането на творци и интелектуалци, които излизат от границите на допустимите принципи. И все пак, нека да не забравяме, че цигуларят Сашо Сладура, любимец на софийската публика, познат и с политическите си вицове, е убит в лагера край Ловеч през 1962 година!

4. ЕТАП НА ЧАСТИЧНО ОТВАРЯНЕ НА СИСТЕМАТА, ОСОБЕНО ПЕРИОДЪТ НА РЪКОВОДСТВОТО НА КОМИТЕТА ЗА КУЛТУРА ОТ ЛЮДМИЛА ЖИВКОВА (1970-1981/86)

Четвъртият етап на комунистическия режим в България се характеризира със сравнителна либерализация в културно и научно отношение и разширяване на основните идеологически принципи, отнасящи се до художествената сфера. С все по-редките репресивни и наказателни мерки, които се предприемат срещу творците, зачестява и появата на различни, неконформистки и независими, дори опозиционни произведения, които доста се отклоняват от приетите от режима норми и се отдалечават все повече от индоктринирания социалистически реализъм. Комунистическото ръководство обаче все още не е готово за толкова съществена промяна и пълен отказ от пропагандираната доктрина, което води до една доста противоречива политика. С цел да се запази соцреализма като основен канон и да бъде представен като модерна и развиваща се насока, той е адаптиран и променен, като му се приписват множество съвременни ценности и методи. Новата всеобхватност на доктрината позволява на

Сашо Сладура

редица произведения, които в по-ранните години биха били отричани и дори забранявани, да бъдат причислени към така наречената соцреалистическа култура и съответно приети без никакви критики или санкции. Изключение правят само най-радикалните творби, които остро и открито се противопоставят на режима. Всичко това води до вече реално увеличаване и разнообразяване на културните жанрове, стилове, тематики и други подобни. Това разводняване на доктрината и разрастване на културната сфера от своя страна води и до по-голям интерес към художествените произведения и, логично, към по-широка аудитория за тях. Управляващият елит, вече неспособен да ограничи участието на цели групи хора в духовния и културен живот на страната поради техни минали дела или принадлежност към опозиционна идеология, възприема нова стратегия, чрез която прави опит за оползотворяване на съществуващата в този момент ситуация. Специално внимание се обръща на младите хора и новите интелектуални градски прослойки, които биха могли да представляват евентуална опасност за стабилността на режима поради по-високата си информираност, инициативност и отвореност към външния свят. Държавна сигурност продължава да следи потенциално опасни хора, не позволява функционирането на дисидентски кръгове, преследва и дори хвърля в затвора хора за четене на произведенията на Солженицин, за критични изказвания срещу режима, за връзки с чужденци, набеждавани като прояви на „идеологическа диверсия“.

През 1975 г., когато Людмила Живкова поема Комитета за култура, се слага началото на една малко по-различна тенденция, единствено в управлението на културната политика. В писанията си Живкова набляга изключително много на важността на естетиката, красотата и удоволствието от изкуствата в живота на човека, и поставя художествения свят на пиедестал, което води до редица промени от различно естество. На първо място, увеличава се многократно броят на провежданите културни мероприятия и инициативи, заедно с тяхната пищност и зрелищност. Откриват се множество нови културни и просветни институции, сред които библиотеки, галерии, музеи и др. Между тях могат да бъдат отличени Галерията за чуждестранно изкуство и Националният дворец на културата, които съществуват и до днес.

Революционен е опитът за преодоляване на изолацията от Западния свят. За това допринасят и редица посещения на известни писатели, художници, музиканти и други културни дейци от цял свят в България по покана на Людмила Живкова. В много ограничен ентелгентски кръг, свързан с номенклатурата започва да се усеща и леко навлизане на източни култури, мистични и изотерични учения, към които Живкова проявява специфичен интерес.

Друга типична черта по време на управлението на дъщерята на Тодор Живков е създаването на култ към темата за историческото минало: героичните моменти в българската история имат за цел да създадат връзка между миналото, настоящето и бъдещето.

Най-важни са юбилейните чествания на 1300-годишнината от създаването на България от 1976 до 1982. Водеща идея е подчертаването на комунистическият режим като логичното продължение и заслужен резултат на българската история и нейна връхна точка.

Поради това започва монументално строителство на мемориални комплекси, изобразяващи основни фигури от българската средновековна и възрожденска история /Шумен, Толбухин (днес отново Добрич) Петрич, Котел/, увенчани от най-големите строежи - Партийния дом на Бузлуджа и Народния дворец на културата в София. Музейните експозиции през 1981 г. стигат до цифрата 3000 с показани над 800 000 експоната. Стотици са изложбите на старобългарска книжнина и изкуство, мощна издателската програма; за първи път се появяват исторически суперпродукции; гигантската международна програма шества по света с „Тракийското изкуство“; Средновековната българска цивилизация; „Хиляда години българска икона“; „ Етнографските богатства на българските земи“ и т.н. И до ден днешен не знаем какво е струвал на българския данъкоплатец монументалната пропаганда и водопада от международни научни събития, организирани в България – Първият световен конгрес по българистика, Конференцията „България и Балканите – 681-1981“; Международният симпозиум „Университетски изследвания и преподаване на българска история у нас и в чужбина“; сесиите „Връзките

Людмила Живкова

между Киевска Русия и Велики Преслав" и т.н. Все още нямаме изследвания за това какви материални и човешки ресурси са изразходвани за националните и международните културни дейности, и в частност цялата програма „1300 години България“.

Точно както Тодор Живков се превръща в едноличен управител на България и налага един нов култ към личността си, така и неговата дъщеря Людмила Живкова е законодател на културната политика в България. Около нейната личност, дейност и наследство, все още се развихрят острастени спорове.

Още от самото начало на своето управление на културата тя се обгражда с кръг от интелектуалци, коренно различни по своите възгледи и стил на управление. Що се отнася до конкретния завой в културната политика, ознаменуван от грандиозната програма „1300 години България“, то там безспорно водеща фигура е първият ѝ заместник Александър Фол, неин любим преподавател от Историческия факултет на Софийския университет. Важно е да се знае, че освен с огромния бюджет на Комитета, Людмила Живкова и нейното най-близко обкръжение от заместник председатели (Александър Фол, Богомил Райнов, Светлин Русев, Павел Писарев, Любомир Левчев, Емил Александров) разполагат и с безотчетни фондове от Министерството на Външните работи, достигащи до 10 милиона щатски долари, огромна за времето си сума.

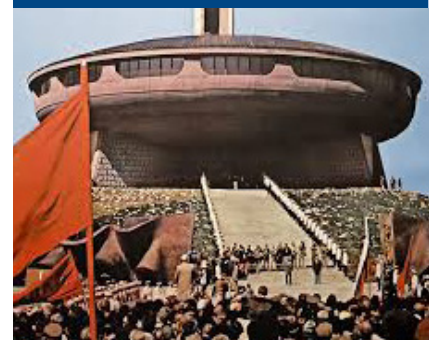
След 1975 се създават за първи път дългосрочни програми, бележещи нов етап в българската културна политика като „Дългосрочната комплексна програма за издигане ролята на изкуството и културата за хармоничното развитие на личността и обществото в етапа на изграждането на развитото социалистическо общество“ с няколко подпрограми.

Всички програми и прояви по 1300-годишнината формират културния живот. Замисълът е тази годишнина да се отпразнува в над 50 страни по света, което е било посрещнато с нескрето неодобрение в Москва. Амбицията и риториката са за нещо извън рамките на идеологическите клишета, но въпреки че не може да се отрече претенцията за плурализъм и многообразие, дългосрочните програми на Людмила Живкова са „възпроизвеждане на официалната идеологически унифицирана култура“.

Показността, пищността, разточителството на културните мероприятия на Людмила Живкова още тогава дават повод за критика. Но чак сега са разсекретени документи, които показват истински тъмната страна на тази политика.

На 14 октомври 2012 журналистът Христо Христов публикува оперативната разработка на отдел 14 „Културно-историческо разузнаване“ на Първо Главно Управление на Държавна сигурност под кодовото име „Маратон“. Това е изпълнението в продължение на 13 години на плана (разработен през 1972 г.) за открадването на светинята за българите - „История Славяноболгарская“ на Паисий Хилендарски от манастира Зограф на Атон от двама агенти на ДС. Историята е донесена в България през 1985 г. и изложена в Националния Исторически музей. Двата оперативни работници, извършили кражбата, за награда са повишени в длъжност. Според разкритите планове на Държавна сигурност, следващата стъпка е трябвало да бъде открадването на безценните средновековни ръкописи Драганов Миней от 13 век, Служебник на Патриарх Евтимий от 14 век и накрая - златното съкровище на Зограф от над 100 килограма златни монети! Всичко това, както и цялата програма „1300 години България“, е утвърдено от Министерство на Външните работи, от Министерство на Вътрешните работи, от Комитета за култура и естествено, от Държавна сигурност. Този пример е достатъчно красноречив сам по себе си, за да покаже същината на една културна политика, която не се спира пред нищо, за да постигне пропагандните си и идеологически цели.

И досега битуват особени спекулации, които представят Живкова като изключителен интелектуалец, бунтар и едновременно герой и жертва, особено според слуховете за нейната насилствена смърт, в която се привижда и дългата ръка на КГБ. Според мен, управлението на Людмила Живкова на културната политика в България в края на краищата представлява един феодален модел, при който малка група „хранени хора“ разполагат с цялата власт и финансови средства. Резултатите от „нововъведенията“ нямат продуктивно

**Паметникът на Бузлуджа
– най-големият
идеологически монумент
в България**

значение за повдигането нито на образователното, нито на културното ниво на българското население. Обществената реакция срещу Людмила Живкова започва да се надига – тя е назована „принцесата“; нейното увлечение по източната изотерика е сюжет за немалко присмех. Нейното дело не оставя тези следи, за които тя е мечтала, поради неадекватността на идеите и поради авторитарността на политическия ѝ стил. Тоест, цялата „ера на Людмила Живкова“ не донася мечтаното раз-крепостяване, а камо ли води до разбиване на водещата идеология и културен модел, а по-скоро е разклонение на системата, благодарение на която Живкова се издига до политическия елит и диктува културната политика на държавата.

5. ЕТАП НА УПАДЪК НА РЕЖИМА, СЪВПАДАЩ СЪС СЪВЕТСКАТА ПЕРЕСТРОЙКА (1987-1989)

Следвайки периодизацията, достигаме до петия етап на режима, който съвпада с последните три години от съществуването му. По същото време в Съветския съюз започва поредица от сериозни демократични реформи, известна с названието перестройка. Инициирани от тогавашния съветски лидер Михаил Горбачов, тези процеси оказват голямо влияние върху разпада на комунизма в България, тъй като съветският комунизъм е първоизточникът на комунистическата идеология, от който БКП взема постоянно примери и съвети. Следователно, упадъкът на режима в Съветския съюз и започващата демократизация предизвикват сериозно разклащане и дестабилизиране на управляващата власт в България. Това съвпада с тенденциите на либерализация, приемственост на ценности от западния свят и засилване на организираността и осъзнатостта на опозицията и се оказва значителен фактор при детронирането на българското комунистическо лидерство. Появява се и така нареченият самиздат – организиране на частен печат и разпространение на опозиционна литература. Първите лястовици са списанията «Глас» и «Мост», издавани – не без безкрайни перипетии – от поетите Едвин Сугарев и Владимир Левчев и художниците Стефан Десподов и Владо Руменов. Започват да възникват и първите независими творчески сдружения и организации, които отправят остри критики към властта.

Ръководството на БКП се опитва с последни сили да спаси режима, като отново използва културата като средство за изпращане на пропагандни послания. Този път културната лексика бива пренаситена с икономически термини с цел да се покаже желанието за модернизация в духовната сфера, вървяща успоредно с интензивно икономическо развитие. Според прокламираната идея в сферата на културата, науката и образованието трябва да се приложат принципите на бизнес организацията. Тази инициатива обаче се превръща във втори неуспешен опит за завръщане към политико-партийната пропагандна функция на културата, след който следва и окончателният разпад на комунизма в България.

Промените в културната политика по време на т.н. „перестроечни процеси“ се изразяват предимно в търсене на „нов икономически подход“ и „нови структури на обществено самоуправление“ и в духовния живот. Това е процес, наречен „икономизиране на идеологията, респективно и икономизиране на управлението на културата“. **Властта е принудена почти открито да признае фалита си. Прословутият Юлски пленум от 28-29 юни 1987 г. постулира, че е възможно „да се постигне специфичен български модел на социализма, който трябва да компенсира по-рано пренебрегнатите обстоятелства на нашата социално-икономическа неразвитост, защото ... „никой не е успял да над-хитри историята“. За духовния живот и за промени в организацията и управлението на културата на този пленум не става и дума.**

На 1 януари 1988 г. се създава отново обединено Министерство на културата, науката и просветата. Комитетът за култура и Комитетът за висше образование продължават да съществуват като „колективни органи на самоуправляващите се организации в духовната сфера“. Трудно е да се обясни какво точно означава това. Тези институции продължават да работят, запазвайки старата си инерция.

Едва в края на март 1988 г. Живков лансира нова културна политика с

Едвин Сугарев

„Някои проблеми и задачи във връзка с преустройството на духовната сфера“. Документът с гриф „Строго поверително“ се занимава с новата опасност – първият български „дисидентски интелигентски кръг“ – Обществен комитет за екологична защита на град Русе. Този комитет, (чиято дейност така и не се разви) предизвика параноя сред управляващите, които отчитат, че трябва да се санкционират незабавно „най-слабите“ звена в управлението на културата – творческите съюзи и партийното им ръководство. На членовете на Комитета са забранени всякакви публикации и медийни изяви, наложени са и партийни наказания, някои са уволнени, всички са следени от Държавна сигурност.

На 31 октомври 1989 г. Политбюро обсъжда нови нормативни актове: Закон за народната просвета, Закон за научната дейност и висшето образование и новия много важен Указ за стопанската дейност в художествената култура и издателското дело, който посочва фирмената организация като определяща в „самоуправляващите се организации в духовната сфера“. Този указ предвижда нормативни условия за стопанската дейност в културата. Икономизирането на културата е насочено и към промяна на социалния статут на културните елити, нещо, което е повлияно от раздвижващите се дисидентски кръгове. На всичко това се слага край с падането на режима.

Заклучение: По време на комунистическия режим в България, българската културна политика -- и донякъде културата като цяло -- преминава през различни нива на развитие, които са оказали своето влияние и върху състоянието й днес. Първоначално, тя е изцяло доминирана от управляващата партия и служи за осъществяване на политическите и пропагандни цели на властта. Постепенно обаче, започва едно частично освобождаване от най-тежките рестрикции, гарантиране на все по-голяма свобода на изказа и мисълта, защото е повече от ясно, че идеологията е фалирала и нейните принципи са тотално обезсмислени. Те стават все по-неприложими в съвременното общество, в което хората са все по-осъзнати и информирани, и в последните години на режима, задачата му да се самоподдържа става изключително трудна. И все пак нека не се забравя, че комунистическата власт в България продължаваше физически да унищожават интелектуалци дисиденти и след сталинисткия период – по времето на т.н. Априлско размиряване!

В днешни дни българската култура все още е в период на възстановяване от масовото унищожаване на интелектуален потенциал и зазидането на творческата свобода през комунизма. На българското общество предстои завършване на прехода, като това силно важи за културната сфера, която въпреки всичко започва видимо да се е съживява.

Владимир Левчев

Използвана литература

Еленков, Иван, Културна политика и културни практики, В: История на Народна Република България. Режимът и обществото. Под общата редакция на Ивайло Знеполски, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2009

Еленков, Иван, Културният фронт, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2008

Вуков, Николай, Монументалните репрезентации в пропагандата на комунистическия режим в България - 1944-1989, В: История на Народна Република България. Режимът и обществото. Под общата редакция на Ивайло Знеполски, Институт за изследване на близкото минало, София, Сиела, 2009

Георгиев, Емил. Историята изяжда културата в България. Вестник „Труд“, 2009

<http://www.trud.bg/Article.asp?ArticleId=285549>

Марков, Георги, Задочни репортажи за България, София, ИК Гутенберг, 2005

Миленков, Кирил, Николай Предов, Цветан Гайдаров, Димитър Козаров, Методи Маджаров, Милко Русев, Български лекари и студенти по медицина жертви на комунистическия терор, В: Памет за утре. Международно осъждане на комунизма – българската гледна точка, София, Работилница за книжнина Васил Станилов, 2004,

С.С., Слугувахме на един неверен лозунг, В: Върху храстите не падат мънии. Комунизмът – житейски съдби, съставител Даниела Колева, ИИБМ, София, 2007

Съдът над историците. Българската историческа наука. Документи и дискусии 1944 – 1950, Том 1, съставители: Вера Мутафчиева, Весела Чичовска, Дочка Илиева, Елена Нончева, Златина Николова, Цветана Величкова, София, Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 1995

Трифонов, Цвета, Погромът над писателите след 9 септември 1944 г. Морални и културологични аспекти. В: Памет за утре. Международно осъждане на комунизма – българската гледна точка, София, Работилница за книжнина Васил Станилов, 2004

Христов, Христов, Убийте „Скитник“. Българската и британската държавна политика по случая Георги Марков, София, Сиела, 2005

Христов, Христо, Операция „Маратон“, Десети том, 14.10.2012

Речник

1 Тук са имената на философа Жельо Желев, на сатириците Радой Ралин и Мирон Иванов, на поетите Блага Димитрова, Константин Павлов, Валери Петров, на режисьорите Юлия Огнянова, Вили Цанков, Крикор Азарян и Николай Поляков, на забранените композитори „формалисти“ Лазар Николов, Константин Илиев, Георги Тутев и Иван Спасов, на неортодоксалните художници като Йордан Кацамунски, Димитър Казаков – Нерон, Петър Дочев, Иван Кирков, Галин Малакчиев, Кирил Дачев, на сценаристи като Бинка Желязкова, Христо Ганев, Боян Папазов.

2 На първо място „оперният бас номер едно на света“ Борис Христов, после убитият писател дисидент Георги Марков, авангардният художник Христо Явашев, учените хуманитари Цветан Тодоров, Юлия Кръстева, Асен Игнатов, поетите и писателите Николай Марангозов, Димитър Бочев, Атанас Славов, Любомир Канов, световноизвестният режисьор Димитър Гочев.

3 Друг драстичен пример за отприщания от народната власт терор срещу интелектуалците е статистиката на репресираните лекари. Според нея през 1944 г. около 3400 лекари са упражнявали своята професия. Мнозинството от тях са завършили Софийския медицински факултет, но мнозина са се дипломирали и в Германи, Австрия, Франция, Русия и др. От събраните данни за 618 лекари и студенти: в затвори са лежали 71 от тях, а в лагери – 86 души. 45 души са били убити или са безследно изчезнали.

Повече от 300 студенти са били изключени от медицинския факултет. От тях 121 несправедливо и само по политически причини не завършват следването си по медицина. На няколко пъти са провеждани масови „чистки“ (публични порицания и изключвания) сред студентите медици – през 1945, 1947, 1949, 1950, 1951 и 1956 г. В интелектуален тормоз е не по-малко силен. Например големия учен професор Никола Шипковенски е обвинен, че недостатъчно внедрява учението на Павлов, диалектическия материализъм и че прокарва идеи на „западната наука“. Неговата монография върху оригиналната „Освобождаваща психотерапия“ е отпечатана два пъти на немски, на английски и на японски, но не и на български.

4 България е залята от лавина от събития – манифестации, чествания, конгреси, пленуми, гостуване на чужди делегации и отделни културни дейци; музейни експозиции, панаири, изложби, квалификационни курсове, образователни инициативи, самодейност – съревнования, фестивали, прегледи, конкурси, спартакиади, спортни празници, безкрайни обсъждания на нови книги, театрални постановки, сесии, симпозиуми, асамблеи. Всичко това е проекция на показната пропагандна култура.

Проф. Келбечева има научни интереси и публикации в темите - Българската интелигенция между войните, българска културна идентичност, етническата идентичност и политическите действия в периода след Студената война, Европа, българската емиграция през XX век, организациите на българските анархисти, градската култура между модернизация и социалистическия реализъм (тенденции в България), българската култура по време Първата световна война, политически имиграцията от България - различни етапи и програми, институционализиране и европеизация на културната политика.

Всички права запазени. Никоя част от тази работа не може да бъде възпроизвеждана или използвана, в каквато и да е форма или по какъвто и да е начин, електронно или механично, без писмено разрешение на издателя.

Дизайн и техническа обработка: Станислав Филипов, Марио Видов.

© 2014 „Фондация Конрад Аденауер България“

www.kas.de/bulgarien/bg